

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

УДК 316.752.4

С. Л. КАТАЄВ

СОЦІАЛЬНІ ЯКОСТІ МІСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (НА ПРИКЛАДІ М. ЗАПОРІЖЖЯ)

Соціальні якості розглянуто як моральні чесноти спільноти в її цілісності і як прояв соціальної моралі особистості. Проаналізовано результати емпіричного дослідження соціальної моралі громади м. Запоріжжя. Запропоновано список якостей, щодо яких респонденти відзначали, якою мірою ця якість властива нашому народу. Це такі якості: патріотизм, дбайливе ставлення до історії минулого, працьовитість, охайність, прагнення до освіти, самоповага, дисциплінованість, повага до влади, взаємна довіра, чесність, відповідальне ставлення до майбутнього, волелюбність.

Зроблено висновок про низькі показники самооцінки соціальної моралі жителів Запоріжжя.

Ключові слова: мораль, соціальна мораль, патріотизм, ставлення до історії, охайність, повага до влади, соціологічне дослідження, Запоріжжя.

Мораль можна розглядати як сукупність заснованих на духовних засадах нормативних вимог до поведінки людини відносно інших людей. На відміну від права, яке теж є інститутом нормативного примусу, мораль спонукає до моральних вчинків і мотивів завдяки соціалізованості людини. Мораль, образно кажучи, є представником суспільства в голові людини, а право є представником суспільства поза людини. Якщо право, у разі недотримання норм, загрожує застосуванням санкцій матеріального, фізичного порядку, то мораль загрожує санкціями духовного порядку: муками совісті, соромом, почуттям провини тощо. Зазвичай, властивості моралі обговорюються по відношенню до окремої людини. Але людина живе в суспільстві, а суспільство становлять люди, тому можливо розглядати властивості моралі й відносно суспільства, групи людей.

Так, Макс Вебер у праці “Протестантська етика і дух капіталізму” довів, що економічний стан суспільства залежить від моралі людей, з яких складається це суспільство. Причому він оперував статистичними, імовірнісними величинами. Іншими словами, фіксувалася тенденція, статистична залежність між рівнем моралі суспільства та економічним його станом. Для встановлення такої залежності не було потрібно виявляти рівень моралі у конкретних людей, достатньо було виявити наявність моральних норм у статистичній більшості. Так, М. Вебер оперував даними про частку протестантів серед населення певного регіону. Виходячи з логіки наведених

суджень, можна висунути тезу про наявність не тільки індивідуальної моралі, а й моралі соціальної.

Соціальну мораль можна розглядати як мінімум у таких аспектах:

1. Соціальна мораль – це мораль суспільства, певної групи людей, спільноти, як цілісності, надіндивідуального утворення. Це позитивістське розуміння суспільства в дусі О. Конта й Е. Дюркгейма. У емпірико-соціологічному сенсі, соціальна мораль у цьому випадку виступає як прояв певних моральних властивостей у статистичній більшості цього співтовариства. Наприклад, в одному європейському дослідженні того, як люди ставляться до християнських заповідей з'ясувалося, що переважна більшість (понад 90%) визнає для себе обов'язковими вимоги “не убий”, “не вкради”, але вимога “не бажай дружини ближнього свого” визнали для себе обов'язковою лише близько половини опитаних. Рівень моралі в цьому випадку визначається статистично: часткою людей, які поділяють ту чи іншу моральну вимогу: іншими словами ймовірністю наявності тієї чи іншої моральної якості в цьому суспільстві. Тут якісна, континуумна властивість явища вимірюється по суті дискретними, кількісними величинами.

Цілком припустимо трактувати соціальну мораль як імунітет від розкладання суспільства. Згідно з уявленнями сучасного британського біолога Роберта Онгера, суспільство можна розглядати як суперорганізм, як комплексну адаптивну систему, що регулює сама себе. Мораль у цьому випадку виступає як імунна система, яка запобігає морального занепаду суспільства [3].

Ще одним прикладом соціальної моралі є її характеристика за допомогою реакції суспільства на проблемні питання. Журналіст Григорій Ніконов наводить дані про результати дослідження американських учених відносно людей до таких тем: позашлюбні зв'язки, азартні ігри, гомосексуалізм, аборти, секс до шлюбу, вживання алкоголю, розлучення і використання контрацептивів. Опитано жителів 40 країн світу. Учасників опитування мали відповісти, чи вважають вони морально прийнятними ці дії? Найбільше респонденти засуджують позашлюбні зв'язки (78%), азартні ігри (62%) і гомосексуалізм (59%). Найменше люди засуджують розлучення і застосування контрацептивів. Відповіді істотно відрізнялися залежно від регіону опитування. Найбільше засуджують наведені дії в африканських і мусульманських країнах, а в країнах заходу у людей більш терпиме ставлення. Втім і тут є відмінності. Так, переважна більшість американців (84%) засуджують подружню невірність, а у Франції засуджують це тільки 40% [3].

2. Соціальна мораль як сукупність соціальних якостей особистості, наприклад, патріотизму, відповідальності за майбутнє суспільства тощо. У цьому випадку операціоналізація рівня соціальної моралі у людини здійснюється за допомогою різних шкал. Наприклад, чи готова людина піти добровольцем в АТО або тільки уважно стежить за новинами.

Соціальна мораль є частиною соціального капіталу спільноти. Згідно з Дж. Коулменом, соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і вза-

ємодопомоги, цілераціональне формований у міжособистісних відносинах: зобов'язання і очікування, інформаційні канали й соціальні норми. Соціальний капітал – це соціальний клей, який дає змогу мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі довіри людей один до одного [2, с. 123–142].

Деякі якості можна розглядати як частину особистісного капіталу, що характеризує рівень цивілізованості людини. Наприклад, такі якості, як охайність, працьовитість. Якщо такими якостями володіє більшість членів суспільства, якщо вони є стабільною нормою для спільноти, то тоді це співтовариство можна характеризувати як цивілізоване.

У демографів є поняття “якість населення”, це означає, що населення володіє високим рівнем освіти, дисциплінованістю, працьовитістю тощо. Але наявність особистісного капіталу не оберігає від дефіциту соціальної моралі. Цілком можна уявити охайного, працьовитого егоїста, який байдужий до потреб свого соціального оточення і дбає лише про себе. Відповідно до цього судження, можна говорити про якість суспільства, члени якого поєднують особистісний і соціальний капітал, особисту й соціальну мораль.

Для вивчення соціальної моралі було надане запитання: “Якою мірою, на ваш погляд, у нашого народу виражені такі якості?” і пропонувався список особистісних і соціальних якостей, щодо яких респонденти відзначали, якою мірою ця якість властива нашому народу. Було опитано 590 респондентів, за репрезентативною вибіркою, що відображає демографічну структуру міста Запоріжжя за віком та статтю. Розглянемо результати опитування.

Рівень наявності патріотизму респонденти відзначили таким чином: “на великому рівні” – 10,2%, “на середньому рівні” – 35,6%, “на низькому рівні” – 51,7%, “важко відповісти” – 2,5%.

Згідно зі словниковим визначенням, змістом цієї соціальної якості є любов до Батьківщини й готовність підпорядкувати її інтересам свої приватні інтереси. Патріотизм припускає гордість за досягнення і культуру своєї Батьківщини, бажання зберігати її характер і культурні особливості та ідентифікація себе з іншими членами народу, прагнення захищати інтереси Батьківщини й свого народу. Згідно з результатами опитування, громада міста характеризується гострим дефіцитом патріотизму. Лише кожний десятий відмітив високий рівень цієї якості у місті. І більше половини відмітила вкрай низький рівень патріотизму. Принаймні, така самооцінка мешканців міста. Патріотизм затребуваний у важкі часи для країни, коли від населення потрібна висока самовіддача. Опитування проводилося восени 2013 р., коли війна на сході ще не почалася. Під час війни рівень патріотизму значно вище, що підтверджує поведінка значної частини українського народу.

Уявлення про патріотизм пов'язують з трепетним ставленням до історичних подій, пам'ятників, символіці, культурних відмінностей і великим предкам. Емпіричним підтвердженням цієї тези є результати відповідей з оцінки рівня наявності Дбайливого ставлення до історії минулого. Респонденти відзначили цю якість таким чином: “на високому рівні” –

5,1%, “на середньому рівні” – 36,4%, “на низькому рівні” – 55,9%, “важко відповісти” – 2,5%. Як бачимо, низький рівень патріотизму цілком кореспондується з низькими оцінками дбайливого ставлення населення до історії минулого свого народу: незначну наявність цієї якості відзначили майже в десять разів більше людей, ніж наявність значною мірою. Дефіцит історичної пам’яті, окрім цього, свідчить про низьку ідентифікації населення зі своєю країною. Опора ідентифікації, швидше за все, переноситься на рівень малої батьківщини, тобто зі своїм містом.

Дбайливе ставлення до історії минулого тісно пов’язане зі ставленням до майбутнього. Рівень наявності відповідального ставлення до майбутнього респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 5,1%, “на середньому рівні” – 34,2%, “на низькому рівні” – 53,8%, “важко відповісти” – 6,8%. Як видно з наведених даних, респонденти дуже критично ставляться до рівня відповідальності нинішнього покоління за майбутнє наступних поколінь. Такий поколінський егоїзм свідчить про історичний песимізм, про кризову свідомість, за якої люди живуть близьким майбутнім і мало піклуються про перспективу, про добробут наступних поколінь. Це проблема не тільки нашої країни. Стан відповідальності перед майбутнім турбує провідних моралістів, філософів сучасності. Так, важливою особливістю сучасного дискурсу відповідальності є поширення імперативу Г. Йонаса “чини так, щоб наслідки твоєї дії не були руйнівними для майбутньої можливості життя на землі” [1].

Відсутність інтересу до минулого свого народу й байдужість до майбутнього – це два боки одного явища: відчуження відносно своєї країни, як ніби люди є внутрішніми духовними емігрантами, для яких країна є чужою. Причина такого відчуження може бути двоякою: або жителі впевнені, що вони гідні кращого, ніж жити в цій країні, або у людей низький рівень соціальної моралі.

Наступна якість соціальної моралі є важливим компонентом соціального капіталу – це взаємодовіра. Рівень наявності цієї якості респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 3,4%, “на середньому рівні” – 37,3%, “на низькому рівні” – 54,2%, “важко відповісти” – 5,1%. Отже, дефіцит цієї якості ще більш гострий, ніж недолік патріотизму. Можна констатувати низький стан соціального капіталу запорізької громади. Роберт Патнем визначає соціальний капітал як “особливість суспільного життя – мережі, норми й довіра, яка дає змогу її учасникам більш ефективно взаємодіяти один з одним у спільних інтересах” [4, с. 177]. Низький соціальний капітал міста не дає змоги ефективно використовувати потенціал його у спільних цілях.

Розглянемо стан такої якості соціальної моралі, як повага до влади. Рівень наявності цієї якості респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 2,6%, “на середньому рівні” – 11,1%, “на низькому рівні” – 82,9%, “важко відповісти” – 3,4%.

Згідно з наведеними даними, у жителів міста дуже низький рівень поваги до влади. Фактично можна говорити про делегітимацію влади, втрату нею харизми, морально-психологічного компонента легітимності. Як відомо з класичної теорії влади Макса Вебера, влада має три джерела, опори своєї легітимності: закон, традиція і харизма, тобто визнання влади народом, що спирається на повагу й довіру. Без цієї складової влада відчуває дефіцит легітимності, тому що народ не переконаний у дотриманні “суспільного договору”. Згідно з ученням французьких просвітителів, між владою і народом, умовно кажучи, укладається суспільний договір, згідно з яким, стабільність у суспільстві зберігається за умови, якщо влада дбає про народ, служить його інтересам, то народ підкоряється владі й зберігає порядок. Саме через переконаність народу, що король не дотримується цього суспільного договору, відбулася революція у Франції 1789 р., у ході якої був обезголовлений король. Схожа ситуація відбулася і в Україні. Дослідження було проведено в жовтні–листопаді 2013 р., напередодні української революції, в результаті якої президент, основний носій влади, був відсторонений народом від влади. Як і у випадку з королем, народ не достатньо дбав про законність своїх дій. Руйнування нормативного порядку загрожує хаосом у країні, тривалим порушенням стабільності. На жаль, делегітимація влади призводить до збою всієї структури владних відносин, що згубно впливає на економіку, соціальну сферу, безпеку країни. Слабкість країни викликає спокусу у сильних сусідів скористатися ситуацією і, порушуючи суверенітет країни, спробувати вирішити для себе проблеми на шкоду ослаблomu сусідові. Жодна революція, якими б благородними не були її наміри й обґрунтованим обуренням повсталих, не призводила до благополуччя народу. Усі революції були оплачені високою соціальною ціною. Не виключенням є українська революція 2014 р. При критиці християнської доктрини, яка передбачає повагу й підпорядкування владі, безвідносно до того, чи заслуговує вона поваги, зазвичай стверджується, що це неправильна позиція. На наш погляд, позиція християнської церкви, як і з багатьох інших моральних проблем, виходить зі стратегічних, а не сьогохвилинних інтересів народу. Багатовіковий досвід церкви приводить до висновку, який виходить зі співчуття до бід народу, що краще підкоритися владі, яка періодично й циклічно то хороша, то погана, перетерпіти погану владу, дочекатися гарної, що стратегічно принесе менше шкоди, ніж бунт. Всі народи, які у своїй ментальності характеризуються повагою до будь-якої влади, яка б вона не була, добиваються великих успіхів у своєму розвитку й випереджають інші країни за всіма параметрами життєустрою суспільства. Високорозвинуті, цивілізовані народи характеризуються повагою до влади. Можна сказати, що в цивілізованих державах влада не дає приводу для насильницького її повалення, що вона не провокує народ на повстання. Але це поверхневий погляд. Якщо в ментальності народу немає такої риси, як дисциплінованість, повага до влади, він знайде привід для бун-

ту проти будь-якої влади. У природі влади бути відчуженою від суспільства й прагнути до прерогативи насильства виключно тільки з боку держави. Сутність відносин панування і підпорядкування передбачає претензії підлеглих до влади. Не виправдовуючи колишнього президента, на наш погляд, народ виграв би, якби використовував легітимні механізми усунення неугодного президента від влади. Ланцюгова реакція руйнування порядку була викликана саме неконституційними діями повсталих. Якщо виходити не з мотиву благородного обурення, а зі справжніх інтересів більшості населення, популярна в часи революції теза “народ має право на повстання” у разі своєї реалізації чревата великими лихами для цього народу. Скільки ще революцій треба пережити нашій країні, щоб переконатися в тому, що насильницьке повалення влади призводить до численних лих для народу?

Зіставимо риси, що відносяться до соціальної моралі з особистісними моральними рисами, що характеризують якість населення.

Рівень наявності “працьовитості” респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 17,4%, “на середньому рівні” – 46,1%, “на низькому рівні” – 33,0%, “важко відповісти” – 3,5%.

Як бачимо, особистісна мораль вища, ніж соціальна. Наявність працьовитості відзначило в кілька разів більше людей, ніж повагу до влади. Однак і в цьому випадку наявність працьовитості на низькому рівні відзначила дуже велика кількість респондентів. Згідно з іншими дослідженнями на думку більшості людей, падіння трудової етики є тенденцією сучасності. Багато хто переконаний, що попередні покоління людей були більш працьовитими. У загальноприйнятому сенсі працьовитість – це готовність віддавати свій час, свої сили та енергію для виробництва суспільно-корисного продукту, здатність займатися працею із роботою з задоволенням, тривалий час (у розумних межах, природно). Так, працьовитість можна трактувати і як властивість соціальної моралі, а саме, як морально необхідний внесок у добробут соціуму.

Особливо переконливо виглядає визначення працьовитості як елемента соціальної моралі, якщо розглянути згубний вплив на людину й суспільства протилежної властивості, а саме – лінощів. На думку деяких учених важливою причиною відмінностей між багатою Північчю і бідним Півднем є те, що на Півдні люди не стимулюються бути працьовитими, оскільки природні умови сприятливі для життя і треба лише мінімум зусиль, щоб зберегти свою життєздатність. А ось на Півночі – важкі кліматичні умови, які спонукають людей більше трудитися, що й забезпечило процвітання північних народів.

Рівень наявності охайності респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 14,5%, “на середньому рівні” – 48,7%, “на низькому рівні” – 34,2%, “важко відповісти” – 2,6%. Якщо розглянути цю якість в аспекті соціальної моралі, то слід виявити які боки цієї якості притаманні соціуму, а не власне окремій особистості. У цьому аспекті можна навести при-

клад дослідження групи британських учених під керівництвом Роберта Онгера. Вони опитали 200 тис. відвідувачів туалетних кімнат. Виявилось, що тільки 32% чоловіків і в два рази більше жінок – 64% – мають таку корисну звичку, як миття рук з милом [5]. Для спонукання до гігієни найефективнішим у обох статей опинилося повідомлення: “Чи вимила руки з милом людина поруч з тобою?”. Тобто громадян ненав’язливо закликали простежити один за одним. На думку вчених, це звернення адресувалося до соціальних норм і соціальних статусів.

За даними соціологічних досліджень, 94% відвідувачів їдалень і ресторанів забувають мити руки. 32% сідають за стіл з немитими руками, після того, як потрималися за поручні в громадському транспорті. При цьому чоловіки взагалі миють руки у півтора рази рідше, ніж жінки. Але гірше за все справи з гігієною – у школярів. Кожен третій з них не має навичок миття рук перед їжею і після відвідування туалету, кожен четвертий не мие їх після повернення з вулиці [5].

Рівень охайності мешканців Запоріжжя не можна визнати високим. Але аналізуючи сутність цієї якості, можна звернути увагу, що охайність є не тільки гігієнічним поняттям. Охайність зовнішня – це гігієна, чистота, акуратність у побуті й розумна турбота про власне здоров’я людини. Але є духовний аспект охайності. Він відображається у здатності бути чесним і чистим у моральному відношенні. Тобто – це духовна та тілесна чистота. Це – вміння уникати не тільки матеріального бруду, а й бруду в думках, словах і вчинках. Про зв’язок духовних і тілесних аспектів охайності говорять і такі дані нашого дослідження. Якщо в середньому по вибірці високим рівнем охайності володіє 14,5%, то серед респондентів, які відзначили наявність патріотизму у високому ступені, високий ступінь охайності відзначили помітно більше – 27%. Серед респондентів, які відзначили наявність дбайливого ставлення до історії у високому ступені, високий ступінь охайності відзначили ще більше – 40%. Ці дані переконливо показують, що серед охайних людей ймовірніша наявність високої соціальної моралі.

Іншою якістю, яка поєднує особистісні та соціальні аспекти, є прагнення до освіти. Рівень наявності прагнення до освіти респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 24,8%, “на середньому рівні” – 53,0%, “на низькому рівні” – 21,4%, “важко відповісти” – 0,9%. На наш погляд, це досить високі показники. У цьому аспекті жителі Мелітополя показують себе як члени суспільства знань, що повністю відповідає вимогам сучасності.

Наведемо дані про наявність ряду інших моральних якостей в аспекті оцінки стану соціальної моралі в Мелітополі.

Рівень наявності самоповаги респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 24,6%, “на низькому рівні” – 45,8%, “на низькому рівні” – 28,0%, “важко відповісти” – 1,7%.

Рівень наявності дисциплінованості респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 4,2%, “на середньому рівні” – 43,2%, “на низькому рівні” – 50,1%, “важко відповісти” – 2,5%.

Рівень наявності волелюбності респонденти відзначили таким чином: “на високому рівні” – 41,2%, “на середньому рівні” – 36,8%, “на низькому рівні” – 19,3%, “важко відповісти” – 2,7%

Можна зауважити, що серед особистісних якостей оцінка чесності виявилася найнижчою: лише близько 3% респондентів відзначили наявність цієї якості на високому рівні, а на низькому рівні – близько – 44,4%.

Таким чином, характеризуючи соціальну мораль жителів Запоріжжя можна виділити в цілому досить низькі показники її самооцінки. Але таке становище притаманне не тільки Запоріжжю. Для всієї України характерний високий рівень аномійної дезорганізованості, тобто вкрай слабка сфера нормативного регулювання засобами моралі.

Низькі самооцінки можуть мати два різних результати. В одному випадку, низька самооцінка стимулює людей до мобілізації, прагнення виправити становище й домогтися кращого результату. В іншому випадку, навпаки, низька самооцінка призводить до зневіри, депресивного стану й подальшого падіння соціальної моралі. Низька самооцінка є своєрідним викликом спільноті, від результатів відповіді на яку залежить майбутнє суспільства, здатність його до подолання життєвих труднощів. Деградація або підйом є варіантами вибору спільноти як реакція на низьку самооцінку своєї соціальної моралі.

Список використаної літератури

1. Йонас Г. Принцип відповідальності / Г. Йонас. – Київ : Лібра, 2001. – 400 с.
2. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен ; пер. с англ. Л. Стрельниковой и А. Стасенко // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 123–142.
3. Никонов Г. Мораль сравнили с муравейником / Г. Никонов // *Комментарии*. – 2014. – № 26. – С. 23.
4. Патнем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнем // *МЭиМО*. – 1995. – № 4. – С. 77–83.
5. Соблюдают гигиену [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://health.mail.ru/news/lyudi_soblyudayut_gigienу_tolko_esli_za_nimi/.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2014.

Катаев С. Л. Социальные качества городского сообщества (на примере г. Запорожья)

Социальные качества рассмотрены как моральные черты сообщества в его целостности и как проявление социальной морали личности. Анализируются результаты эмпирического исследования социальной морали жителей г. Запорожья. Предлагался список качеств, в отношении которых респонденты отмечали, в какой степени данное качество присуще нашему народу. Это следующие качества: патриотизм, бережное отношение к истории прошлого, трудолюбие, чистоплотность, стремление к образованию, самоуважение, дисциплинированность, уважение к власти, взаимное доверие, честность, ответственное отношение к будущему, свободолубие.

Делается вывод о низких показателях самооценки социальной морали жителей Запорожья.

Ключевые слова: мораль, социальная мораль, патриотизм, отношение к истории, чистоплотность, уважение к власти, социологическое исследование, Запорожье.

Kataev S. Social Quality Urban Community (for Example, Zaporozhye)

Social qualities considered as moral traits of the community in its entirety, and as a manifestation of social morality of the individual. The results of an empirical study of social morality residents Zaporozhye. Offers a list of qualities for which respondents indicated the extent to which this quality is inherent in our people. These are the following qualities: patriotism, respect for the history of the past, hard work, cleanliness, commitment to education, self-esteem, discipline, respect for authority, trust, honesty, responsible attitude to the future of freedom.

Zaporozhye. The degree of presence of a "Patriotism" respondents noted as follows: "To a large extent" – 10.2%, "average rat" – 35.6%, "a small degree" – 51.7% "Do not know" – 2 5%. Respect to the past history is closely linked with the relation to the future. The degree of presence of a "Commitment to the Future" respondents noted as follows: "To a large extent" – 5.1%, "In the middle stage"– 34.2%, "a small degree" – 53.8% "Do not know" – 6.8%. As can be seen from the data, were very critical of the degree of responsibility of this generation for the future generations to come. This indicates selfishness historical pessimism about the crisis consciousness, in which people live near future and care little about the future, about the welfare of future generations. Next quality of social morality, is an important component of social capital – a "mutual trust". The degree of availability of quality respondents noted as follows: "To a large extent" – 3.4% "In the middle stage" – 37.3%, "a small degree" – 54.2% "Do not know" – 5.1%. It is concluded that low rates of self-assessment of social morality residents.

Key words: *morality, social morality, patriotism, attitude toward history, cleanliness, respect for authority, sociological research, Zaporozhye.*